

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”
Journal ЕРОНИ [ЕPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 1

ПРИШЪЛЦИТЕ: ДИНАМИКА НА МИГРАЦИИТЕ, СОЦИАЛЕН СТАТУС И АДАПТАЦИЯ (НА ПРИМЕРА НА ОСМАНСКИ РЕГИСТРОВИ ДАННИ ОТ XVI – XVII В. ОТНОСНО НИКОПОЛСКИ САНДЖАК)

Красимира МУТАФОВА

PRISHALTSITE (THE NEW-COMERS): DYNAMICS OF MIGRATIONS, SOCIAL STATUS AND ADAPTATION (ACCORDING TO OTTOMAN REGISTER DATA FROM THE 16th – 17th CENTURIES REGARDING THE SANCAK OF NIKOPOL)

Krassimira MUTAFOVA

Abstract: The presented study is an attempt for a multifaced research the registered prishaltsi (out-comers) in the Ottoman tax inventories – one of the most important indicator of the occurred demographic, ethno-religious, economic and even political changes during 16th – 17th cc. The author’s observations are mainly focused on unpublished and just partially published Ottoman register material about sancak of Nikopol, while in the quantitative and statistical analysis is primarily used data from the detailed registered defters of 1516/17, 1541–45, 1579 (1613/14) and 1642/43–1646. One of the highlights is put on the reasons for the preservation of the authentic form of the word prishalets – prischelets (پریشالچ), in the Ottoman registration practice, synonyms of which in Bulgarian language are preselnik (immigrant), chujdenets (foreigner), drugozemets (from another land), immigrant and others. One of the starting concepts in the study is that when registered in such manner they are clearly recognizable – for the local population, as well as for the Ottoman tax officers and clerks – as new settlers compared to permanent residents of the respective town or village. The outlined common characteristics of the discussed by the study prishaltsi, give grounds at least several key aspects of their role and place in the Bulgarian society during 16th – 17th cc. to be pointed out. First of all the so-called prishaltsi are within the most important indicators of the demographic situation and the dynamics of migration processes for the period considered. The complex study of the data about them in the context of a number of other explanatory entries (ethnonyms and nicknames such as: surf/serb (serbian), vlach/eflyak, rum/grak (greek), latin, arbanash/arnavut, etc.; annotations, locating the departure points of the migration; so called “escapes by the taxpaying population (reaya)” and other) gives a real opportunity the basic parameters of the migration processes to be outlined. They mark the intensity of migration processes during 16th – 17th cc. that had led to the depopulation of entire regions and destabilization of the Orthodox community, but along with it had provided the constant “mechanical” growth and economic boom of a number of major urban centers in the Bulgarian lands. The high concentration of prishaltsi in Kazgan Banara (today’s town of Kotel), for example, as evidenced by the adduced register data, clearly marks the stages of the enlargement of the town and its transformation into one of the centres of the Bulgarian Revival movement. Among the outlined summaries the conclusion that deserves attention is that the so called prishaltsi are far from belonging to the marginalia of the society – neither at city level nor at village one. The summarized entries on taxes in all the commented registers from the 16th and 17th century do not detect any difference in taxation compared to the rest of the population, even when the prishaltsi are listed within the categories of population with special status and obligations to the central government. Furthermore, many of them are among the prosperous social classes in Bulgarian society throughout the whole period considered, and even afterwards.

Key words: Ottoman period, Ottoman tax inventories, sancak of Nikopol, Bulgarian society during 16th – 17th cc., prishaltsi, demographic processes, dynamics of migrations.

Представянето на така дефинираната от мен тема на основата единствено на лаконичния „език” на османската документация е твърде амбициозна задача. Достатъчно е да посоча, че в българската

култура и литература образът на пришълеца е повече от знаков. На ненадминатото перо на големия български писател Йордан Йовков дължим най-хуманното и най-поетичното представяне на **другия**, на **чуждия** за даден град или село. Много от героите на Йовков са „отнякъде“ [Султанов, С. 1971; Игов, Св. 2000], може би защото най-одухотвореният български разказвач и един от световните майстори на разказа има подобна съдба. Едва ли българин би могъл да си представи света на Йовковите герои без образа на другоселеца, неизменен персонаж в няколко цикъла разкази, емблематично възплъттил другостта като социален феномен и социална присъщност.

Макар и не така емблематична, османската документация от първите столетия на османското владичество е незаменим източник за изследването, разбирането и интерпретациите на българския и балканския свят. Зад лаконичния „език“ на финансово-административните документи е заложена може би най-богатата и изчерпателна информация както за регистрираните селища, така и за обитателите им. В най-голяма степен казаното се отнася за регистриите от вида *муфассал* (подробни). Подробните данъчни описи – основният извор на материал в настоящото изследване, включват сведения за селищното и административно устройство, топонимията, данъчното облагане и социалния статус на данъкоплатците, стопанската характеристика и пр. Поименното вписване на данъкоплатците, от друга страна, предоставя богат набор от антропонимични данни – самите те индикатор не само за традиции в именуването. Именно този тип извори, все още само частично публикувани, дават възможност за многоаспектно изследване на **пришълците** – един от важните показатели за демографското състояние и динамиката на миграционните процеси в българските земи през разглеждания период.

Разбира се, в рамките на една статия едва ли би било възможно да бъде коментиран в детайли целият масив от разнородни османски документи за XVI – XVII в. Наблюденията ми се ограничават най-вече върху няколко османски регистъра за Никополски санджак от този период:

– подробен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети и хасове във вилаета Нийболу (Никопол), съставен през 922 (5.02.1516 – 23.01.1517) г. по времето на султан Селим I (1512 – 1520)¹. Добре запазен и ясно датиран, регистърът съдържа разнообразна и компактна информация, подходяща за статистическа обработка;

– подробен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи, чифлици и вакъфи на територията на казите и нахиите Нийболу, Зишови (Свищов), Рахова (Оряхово), Чибре (каза с център с. Долни Цибър), Лофча (Ловеч), Излади (Златица) и Търнови от 1 *шеввал* 947 – 29 *шеввал* 951 (29.01.1541 – 13.01.1545) г. [BOA – **İstanbul**, TD 416]²;

– подробен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи и чифлици на територията на санджак Нийболу от 1022 (21.02.1613 – 10.02.1614) г. [BOA – **İstanbul**, TD 718]³. Съществуват предположения за по-ранна датировка на отразената в него информация, която според част от авторите и лично според мен, отговаря на регистрацията, направена през 1579 г. Те обаче противоречат на факта, че регистърът включва хасове на султан Ахмед I (1603 – 1617) [Радусев, Е., Ковачев, Р. 1996, с. 30 – 31 (№ 26)]. В изложението обозначавам описа с най-ранната и най-късна възможна дата на съставянето му – 1579 (1613/14) г.

¹ BOA – **İstanbul**, Maliyeden Müdevver № 11. Около половината от този регистър се съхранява в Истанбул. Направеният съпоставителен анализ от М. Кийл, а по-късно и от Р. Ковачев, показва, че фрагмент от същия *муфассал* дефтер се намира в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София (под сигнатура ТН 31/10). Публикуван е в поредицата „Турски извори за българската история“ [Т. 1. 1964, 21 – 60]. Сравнението между двата фрагмента разкрива, че този от София (12 л.) е къс от липсващата част от съхранявания в Истанбул (324 л.), тъй като в тях, както изтъква Р. Ковачев, няма регистрация на един и същ обект [Kiel, M. 1991, pp. 503 – 505; Ковачев, Р. 1996, с. 222].

² В Ор. отд. на НБКМ се съхранява аналог на този регистър под сигнатура ОАК 4/57. Първоначално 6 л. от него са публикувани от Б. Цветкова, датирани в кр. на XV в. – [ТИБИ, т. 2, с. 335 – 354]. Впоследствие регистърът е убедително предатиран от Ст. Андреев, който измества хронологическата граница към 40-те години на XVI в. – преди 1548 г., въз основа на податки от палеографско и историческо естество [Андреев, С. 1992, с. 167 – 168. Вж. по-подробно: Калицин, М., Мутафова, К. 2012, с. 232 – 233, бел. 1]. В изследването е използван описът, съхраняван в Истанбулския архив.

³ Използваме описа, съхраняван в Истанбулския архив.

– подробен (*муфасал*) регистър на пълнолетното мъжко население за събиране на данъците *авариз-и дивание ве текялиф-и йорфие*⁴ от селища в санджаците Нийболу, Силистре и Видин, съставен в периода 1052 (1.04.1642 – 21.03.1643) г. – 23 *реджеб* 1056 (4.09.1646) г. [BOA – **İstanbul**, TTD 775]⁵. Една особеност са допълнителните вписвания към имената, с фиксирани позиции на лицата в системата на култа, военните и военнопомощните формации за мюсюлманите и немюсюлманите и пояснителните текстове относно населението със специализиран статут и данъчни преференции.

Останалите османски документи – публикувани и непубликувани, или само факсимилно издадени, ще бъдат коментирани в контекста на разискваните проблеми в изложението.

Необходими са някои предварителни пояснения относно регистровите данни, обект на количествен и статистически анализ.

На първо място, бих искала да обърна внимание на начина на вписване на всеки един данъкоплатец в *муфасал* дефтерите. Регистриран е със собственото си име и това на баща му, или на друг негов родственик, в повечето случаи с упомената връзка между двете имена – син (*велед, ибн, бин*), зет (*дамад*) и по-рядко брат (*бирадер*). И двете имена са записвани като лични – *Йован, син на поп Манол; поп Васил, син на Калоян, Дабижив, син на Стоян* и пр. В отделни случаи вместо името на бащата е отбелязван неговия занаят (*Йован, син на ковач; Обре, син на златар – пришелец* и др.) или по един или друг начин е маркиран семейния или социалния статус на съответния данъкоплатец (*син на пришелец, син на сирак* и др.). В османските данъчни описи фигурират единствено вдовиците-немюсюлманки, обозначаващи в съпружески или други родствени връзки (*жена на, майка на* и пр.).

В подробните поименни регистри се срещат и неродствени връзки, най-често от типа на *ученик (шакирд) на* – *Никола, ученик на Лигор – неженен; Марко, ученик на Никола – неженен; Милуш, ученик на Марин – неженен* и др. [BOA – **İstanbul**, Maliyeden Müdevver № 11, л. 276а, 276б, 59а, 61б]. В случая става въпрос за обучение на даден занаят. Само за мюсюлманите е обозначаваща връзката *освободен роб на* (*муатик, атик*) – *Исмаил, освободен роб на Кара Хюсеин; Ширмерд, син на Абдуллах, освободен роб на Шахин; Ибрахим, освободен роб на Хюсеин; Искендер, освободен роб на Ахмед Факъх* и др. [BOA – **İstanbul**, Maliyeden Müdevver № 11, л. 272а, 273а, 273а, 273б, 275а].

На второ място е важно да се отбележи, че в османската регистрационна практика от XV и XVI в. системата на вписване на населението детерминира много точно социално-правния статус и професионална принадлежност на данъкоплатците. Те са регистрирани обособено, разграничени най-общо на **мюсюлмани** (*джемаат-и мюслиман*) и **неверници** (*джемаат-и гебран*), групирани по махали (за градовете и по-големите селища), в рамките на които е отбелязван по-специалния данъчен статут на отделни техни представители или групи.

В данъчните описи православно население е обозначаващо най-вече като *гебран*⁶. Другото общоприето название е *зимми*, със значение на немюсюлмански поданик, покровителстван по силата на дадената *зимма* (в превод от ар. ‘покровителство’) от ислямската държава. Често употребявано за „неверниците” е и *кяфир* (мн. ч. *кюффар, кефере*), в превод – ‘неверник, безверник, нечестив’, като неговото първоначално значение е ‘неблагодарен към бога’ [Недков, Б. 1972, с. 472; **Персидско-русский словарь, Т. 2...**, pass.; **Кабрда, Й.** 1937, с. 184]. През XVII в. не са изключение случаите, в които е налице припокриване в значението на трите названия – *зимми, кяфир, гебр/гебран*. Останалите малки етноконфесионални групи, чието присъствие е променлива величина за отделните градски центрове, се обозначаваха като *яхуди/яхудиян* (юдеи), *ермени* (арменци), *латин/латинян* (католици), *къптиян, ченгене* (цигани). Те, заедно с населението със специални задължения към османската власт, се вписват по общности (*джемаати*)⁷ след православно население с райетски статут.

⁴ Букв. „извънредни данъци и обичайни повинности”. *Авариз-и дивание* – извънредни данъци, въведени още в средата на XV в. Първоначално са изисквани веднъж на 4 – 5 години, а впоследствие се превръщат в ежегодни, събирани в натура или парична равностойност. *Текялиф-и йорфие* – непредвидени от шериата данъци, събирани по повод конкретни военни или административни цели.

⁵ Липсват начална и крайна дата. Цялостният документ се състои от 214 номерирани страници.

⁶ Речниковото значение на *гебр* е ‘зороастриец; невярващ’, но в османската административна практика терминът се употребява и със значение на ‘езичник’ и ‘неверник’. Вж. Недков, Б. 1972, с. 473.

⁷ Терминът може да е заместен със съответното название на специализираната група или на конкретна военно-помощна единица. Вж. по-подробно у **Мутафова, К.** 2013, с. 62 – 92.

Тази система на регистриране на населението през XV и XVI в. показва различни „отклонения“ през периода и търпи видими промени през XVII в. Дори и в доста стриктно водените *муфасал* дефтери се срещат подобни примери – най-вече в селата, където населението по-рядко е групирано по махали. Понякога мюсюлманите, особено когато имат по-специален статут или не „са рая“, се вписват последни или дори сред общността на „неверниците“. Така са регистрирани например тримата мюсюлмани в село Извор (дн. с. Български извор, обл. Ловеч) в поименния данъчен опис от 1516/17 г. – *Хасан, син на Хъзър, Хюсеин, брат на споменатия и Ахмед, син на Абдуллах* [BOA – *İstanbul, Maliyeden Müdevver* №11, л. 147a]. Отбелязани са като *хайманета*⁸ заедно с няколко немюсюлмани между останалите данъкоплатци „неверници“ на селото.

Важно място в описните данни заемат различните допълнителни вписвания към имената на данъкоплатците – кратки, или обстоятелствени – т. нар. маргиналии, които биха могли да уточнят най-вече социалния статус (беден, сирак, пришълец и пр.) или физическо състояние (сляп и болен, немощен, куч и пр.), етнически произход или семейно положение.

В контекста на всичко казано относно основната информация, засвидетелствана в подробните поименни описи, бих искала да насоча вниманието си конкретно към обозначените като **пришълци** или **синове на пришълци** данъкоплатци. Регистрирани са обикновено само със собствените си имена (*Богдан пришелец; Момчо пришелец; Вълкашин пришелец; Петро пришелец – неженен; Мило, син на пришелец; Трифун, син на пришелец*) [BOA – *İstanbul*, TD 416, с. 515; BOA – *İstanbul*, TD 439, с. 188, 190], по-рядко са обозначавани с бащините (*Никола, син на Люцкан – пришелец*) и по-скоро като изключение понякога са регистрирани само с бащините си имена (*пришелец, син на Радослав*)⁹.

Думата *пришълец*, вписана в описите като *پرشـلـج* (*пришелец*), спада към така наречената без-еквивалентна лексика и османският писар е запазил автентичната ѝ форма. Подобен тип пояснителни вписвания не са изключение. При работата ми с данъчните описи от XVI и XVII в. многократно съм се натъквала на българското название на даден занаят или поминък, дори при наличие на турски еквивалент, – грънчар, ковач, кожухар (кожихар), пчелар, говедар, овчар (офчар), на прозвища или обозначения на социален или друг специфичен статус (сиромаш и др.), или дори на земеделски култури – грах и др.

В многоотомния речник на българския език, съставен от големия енциклопедист, писател, езиковед, фолклорист и общественик Н. Геров, съумял да отрази връзката народопсихология – език, думата *пришълец* (*пришълецъ*) е сравнително обстоятелствено коментирана¹⁰. Авторът е посочил две основни нейни значения и няколко варианта (*пришлець, переселенец*): 1) който не се е родил там, където се намира, а е дошъл от друго място; 2) приведен зет. Синоними на *пришълец* в съвременния български език са: преселник, чужденец, другоземец, чуждестранен, имигрант.

Каквито и да са причините да се запази автентичната форма на това обозначение в османската регистрационна практика, очевидно е, че записаните по този начин са ясно разпознаваеми – и за местното население, и за османските данъчни чиновници и писари – като новозаселили се спрямо постоянния жителски състав на съответния град или село. Вписването им сред коренните жители на дадено селище – село или град – би могло да се осмисли в няколко аспекта.

ДИНАМИКА НА МИГРАЦИТЕ

Регистрираните като пришълци данъкоплатци са един от най-важните показатели относно демографското състояние и динамика на миграционните процеси през XVI – XVII в. Статистически обобщените данни за тях предоставят компактна информация относно интензитета на различния тип разселвания, фиксирани в османските данъчни описи и посредством допълнителни вписвания от типа на:

– пояснителни етноними и прозвища към личните имена на данъкоплатците – *сърф/сърбин, влах/ефляк, молдован/богдан, рум/грък, латин, ифренч*¹¹, *татар, арбанаш/арнаут, хорватина,*

⁸ Лица без установено местожителство.

⁹ Така е записан един от пришълците в с. Исмолофче (неуст.) в подробния (*муфасал*) регистър на тимари, зеамети и хасове в Герлово и района на Ала Килиса, нахия Шумен и пр., съставен в интервала между 11 – 20 сафер 931 (8 – 17. XII. 1524) г. и 1 – 10 сафер 957 (19 – 28. II. 1550) г. – [BOA – *İstanbul*, TD 439 / ГУА, ЦДА, кмф 10, инв. № 863, с. 188]. Публикуван в: **Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К.** 2009, с. 78 – 102.

¹⁰ **Геров, Н.** 1977. Сам Н. Геров определя своя труд като „речник на живия български език“. Речникът му съдържа 67 358 думи, събрани от всички български краища.

¹¹ Сред жителите на Ивраджа (дн. Враца) под рубриката *латинян* са записани: „*Малисие, син на ифренч* (*французина*) *Марко; Фратодос, син на Малисие*“ [BOA – *İstanbul*, TD 416, с. 235].

солунчанина, скопянина (от Скопие), бошняк, анадолеца и пр., които биха могли да обозначат етническата, но и специфично религиозната принадлежност на съответните лица, а в някои случаи да локализируют посоката на разселване;

– пояснителни бележки, локализиращи отправните пунктове на разселване и числения състав на новодошлите, от типа на: „Записаните [по-долу] в споменатото село са от [село] ...”. В началото на XVI в. по този начин са записани например шест данъкоплатци в с. Липниче-и зир (дн. с. Долна Липница, обл. В. Търново): „Записаните [по-долу] в споменатото село са от [село] Косова“ (с. Полско Косово, обл. Русе) [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, с. 280a]. Освен тях като пришълци в селото са регистрирани още 3 данъкоплатци (*Михно пришелец – неженен, Мартин пришелец, Радослав пришелец – неженен*).

– по-обстоятелствено или лаконично отразяване на т.нар. „бягства на раята” – често срещано явление през XVI – XVII в. В описа на пълнолетното мъжко население на каза Осман пазар (дн. гр. Омуртаг) от 1641 – 1660 г., съставен с оглед облагането му с извънредни данъци (*авариз*), за жителите на 13 селища например е отбелязано само лаконичното „забегнали” (общо 60 домакинства) [BOA – İstanbul, TD 771 / ГУА, ЦДА, кмф, 10, инв. № 863/12, с. 259 – 285; публикуван в: **Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К.** 2009, с. 167 – 192].

Комплексното изследване на всички тези обозначения и пояснителни текстове дава реална възможност да се очертаят основните параметри на миграционните процеси през XVI – XVII в.

Преди всичко ще изтъкна, че наличните източници разкриват подчертана разнопосочност на вътрешните миграции и през XVI, и през XVII в. Липсват индикации за доминираща тенденция в посоките на разселване – само към плодородните равнини или обратно – единствено към планинските региони; предимно от селата към градовете или обратно, от едни към други села и пр.

Липсват и основания XV, XVI или само XVII в. да бъдат определяни като „преселнически” в българската история¹², тъй като и през трите столетия се наблюдава подчертано висок интензитет на разселванията, довел до временното обезлюдяване на десетки села или до появата на нови. Показателен е фактът, че на територията на обширния Никополски санджак почти няма град или село без пришълци през целия XVI в. Само през 1541 – 1545 г. така са записани 29 от данъкоплатците към с. Бела Ислатина (дн. гр. Бяла Слатина), при положение, че обобщените данни включват 113 домакинства, 11 неженени и 11 вдовици, сред които 2 обозначени като пришълци [BOA – İstanbul, TD 416, с. 250 – 252]. В с. Крушовица сред общо вписаните през 1541 – 1545 г. 79 домакинства немюсюлмани, 48 неженени, 9 вдовици и 1 домакинство мюсюлмани фигурират 13 пришълци, сред които и една вдовица, жена на пришълец [BOA – İstanbul, TD 416, с. 358 – 359]. Не са рядкост случаите, при които пришълците дори надхвърлят като състав местното население. Те са компактна група в селата Галата, Хуйован (Хубавене) и особено в Торос, където са 42% от всички вписани неверници. Индикация за „организиран” характер на заселването е регистрираният свещеник сред тях – поп Яко, вероятният интегриращ център на тази микрообщност.

Редица селища в една от големите административни области – каза Ивраджа, са основани от разселили се групи население от град Ивраджа (дн. гр. Враца) или от други големи селища. Такъв е и класическият случай със село Габари (дн. с. Габаре, обл. Враца), голяма част от жителите на което се разселват в седем села в началото на XVI в. [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 162a – 164b.]: Срацоян (дн. с. Срацимирово, обл. Монтана), Буковадж¹³, Комарофча (дн. Комарево, обл. Монтана), Тлачани (с. Тлачане, обл. Монтана), Попича (дн. с. Попица, обл. Враца), Вълчи дол (неуст.) и Бъркач (дн. с. Бъркачево, обл. Враца). Целият този процес на разселване и заселване е пояснен с

¹² В по-голямата част от изследванията акцентът е поставен върху XVII в. и причините, обусловили миграциите на вакъфска рая, категориите население със специален статут и задължения към централната власт и пр. [Грозданова, Е., Андреев, С. 2000, с. 30 – 55; Грозданова, Е., Андреев, С. 2003, с. 396 – 428]. Проблемът е проучван и от Ст. Първева, вж. **Pärveva, S.** 1991, 19 – 37. Вж. също и: **Тютюнджиев, И.** 1994, с. 112 – 116. Друга посока на осмисляне на миграциите е потърсена в изследванията на Св. Иванова. Тя обръща по-специално внимание на ролята на притока на хора от селската провинция към града, основно повлиял върху бурния ръст на населението в редица наши градове в тази епоха [Иванова, С. 1993, с. 57 – 58, 60].

¹³ В обл. Монтана има три села с това име.

красноречивото „Тези неверници (*зимми*) са тръгнали от Габари и оттогава живеят тук (съответното селище)“ или с по-лаконичното „Отделено е от Габари“.

Подобен тип разселвания се наблюдават и на територията на каза Осман пазар. Съгласно описа от 1555/56 г. жителите на мюсюлманското село Кулагузлар (дн. с. Крайполе) например са се разселили в селата *Ресиллер*, *Местанлар*, *Юнуслар*, *Кара Салихлер* и *Деспотлулар*¹⁴. Миграциите са обозначени по-идентичен начин: *Село Ресиллер в Герилова. Спада към Шумну*. [Жителите му] *са дошли от село Кулагузлар*; *Село Местанлар, спадащо към Шумну*. [Жителите му] *са дошли от [село] Кулагузлар*; *Село Юнуслар, заедно с махала „Балабан“*. *Извън регистъра. Спада към Шумну*. [Жителите му] *са дошли от [село] Кулагузлар*; *Село Деспотлулар. Спада към Шумну*. [Жителите му] *са дошли от [село] Кулагузлар* и пр. [BOA – İstanbul, TD 382, с. 464, 476, 549, 567, 568]

В сравнителен план регистровите данни относно каза Осман Пазар разкриват твърде различна от коментиранията по-горе картина на вътрешни миграции. За около два века в резултат на вътрешни миграции и тюркска колонизация се стига до уплътняване на сравнително рядко населената територия през XV в. най-вече с мюсюлманско население, а християнското население е интегрирано само в няколко селища. Липсват типичните „смесени селища“, с изключение на центъра на казата – град Осман пазар, – който е с доминиращо мюсюлманско население. Прави впечатление липсата на пришълци в мюсюлманските селища. Показателен е фактът, че в *авариз* дефтера от 1641 – 1660 г.¹⁵ към каза Осман пазаръ, с друго име *Ала кинисе*, в нито едно от общо регистрираните 74 мюсюлмански селища не фигурират пришълци. В селищата със „смесено“ население вписаните като пришълци или синове на пришълци също са от общността на немюсюлманите.

Тази тенденция разкриват и обобщените в таблици №1 и №2 регистрови данни от 1524 – 1550 г. [BOA – İstanbul, TD 439, с. 184 – 200, 209 – 211, 217 – 219; вж. **Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К.** 2009, с. 78 – 102] и от 1555/1556 г. [BOA – İstanbul, TD 382 / ГУА кмф 10, инв. № 863/6; вж. **Андреев, С., Калицин, М., К. Мутафова, К.** 2009, с. 104 – 158] Извлечени са от *муфассал* дефтери, подходящи за проследяване динамиката на миграциите, тъй като включват данни за всички етноконфесионални общности и групи, подлежащи на данъчно облагане¹⁶. В подробния регистър от 1524 – 1550 г. например само в 7 от селищата (обитавани от немюсюлмани) са вписани данъкоплатци, обозначени като пришълци или синове на пришълци – с. Исмолофче (неуст.), с. Търнофча (дн. с. Търновца, обл. Търговище), с. Драганофча (дн. с. Драгановци, обл. Велико Търново), с. Хуйван (дн. с. Иваново, обл. Шумен), с. Айвалуджа, с друго име Върбиче (дн. гр. Върбица, обл. Шумен), с. Чаратофча (неуст.) и с. Казан бърнаръ (дн. гр. Котел) [BOA – İstanbul, TD 439, с. 188 – 190, 192 – 196, 198 – 199]. Идентична ситуация е регистрирана в описа от 1555/56 г. – само в три селища с компактно или с доминиращо немюсюлманско население са вписани пришълци или синове на пришълци – с. Айваджък, с друго име Върбинче, Казан бърнаръ и с. Чътак (дн. с. Тича, обл. Сливен) [BOA – İstanbul, TD 382, с. 442 – 454]. Не без значение е, че „смесеният“ характер на Айваджък е резултат от процес на ислямизация, тъй като всички мюсюлмани са вписани като *синове на Абдуллах*¹⁷. С доста по-разнороден състав е мюсюлманската общност в с. Чътак, сред която също фигурират *синове на Абдуллах* (3) и техни синове (2), но са отбелязани и двама синове на еничари. В съпоставителен план прави впечатление по-високият процент на пришълците в дербенджийските селища¹⁸ – Айвалуджа/ Айваджък, с друго име Върбиче,

¹⁴ *Муфассал* дефтери на тимари, зеамети, хасове и вакъфи на територията на Никополски санджак от 963 (16. XI. 1555 – 3. XI. 1556) г. [BOA – İstanbul, TD 382 / ГУА кмф 10, инв. № 863/6. Публикуван в: **Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К.** 2009, с. 104 – 158].

¹⁵ Дефтер, съставен в интервала между 11 – 20 *ребюлевеел* 1051 (20 – 29. VI. 1641) г. и 22 *шабан* 1070 (3. V. 1660) г. [BOA – İstanbul, TD 771 / ГУА, ЦДА, кмф, 10, инв. № 863/12, с. 259 – 285. Публикуван в: **Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К.** 2009, 167 – 192].

¹⁶ Би следвало да се има предвид, че информацията за района, който в по-късното административно устройство попада в каза Осман пазар, не се намира в компактен текст и е пръсната на различни места в двата регистъра – в регионите на Шуменска каза, към Герилова и пр.

¹⁷ По-голямата част от османистите са склонни да приемат формулата *син на Абдуллах* за сигурен тип индикация за предислямски произход на регистрираните данъкоплатци. Вж. по-подробно у: **Мутафова, К.** 2013, с. 95 – 96.

¹⁸ Селища, разположени при проходи и други опасни за преминаване места. В българския език вм. *дербент* (проход) се е наложила формата *дервент*.

Чаратофча, Казан бърнаръ, Чътак – регистрирани както сред данъкоплатците със статут на дербенджии¹⁹, така и сред другите домакинства (вж. табл. 1 и 2). Тази тенденция се запазва и през XVII, и през XVIII в., както сочат данните от поименния списък на обложените с джизие немюсюлмани към каза Ала Килиса от началото на XVIII в. [Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 276 – 283].

Освен чрез изричното обозначаване на пришълците или конкретни допълнителни уточнения относно жителите на дадено село, посоките на миграционния поток са маркирани и с пояснителни, както вече бе отбелязано, етноними и прозвища, косвена индикация за отправните пунктове на разселване.

Така стои въпросът с неведнъж дискутираното в литературата *арнавуд/ арнабуд*, турското название за албанец (жител на Албания/*Арванид*). В османските документи с *арнавуд/ арнабуд* често се обозначава и лице, чието потекло е от Албания, без оглед на етническата му принадлежност [Киселиновски, С., Стојановски, А. (съст.), 2000, с. 44]. В началото на XVI в. така са записани няколко данъкоплатци в Търново (*Никола, син на арнавуд*, в махала „Поп Койо Йован” и *Йован, син на арнавуд* в махала „Поп Герги”), в търновското село Къпинова (*Димитри арнавуд*) и др. Така е регистрирана и немалка част от жителите на село Арбанаси (в близост до Велико Търново), като част от имената са типично албански – *Гин, син на арнавуд; Орче, син на арнавуд; Лека арнавуд* и пр. [Калицин, М., Мутафова, К. 2012, с. 255 – 261]. Подобен тип индикации са фиксирани и в няколко названия на селища в османски описи от XVI и XVII в.: село Ески Арнавудлу (вер. дн. с. Пороище, обл. Разград), Йени Арнавуд (с. Паисий, обл. Велико Търново) и др. Днешното село Арбанаси в близост до гр. Велико Търново е вписано и като Арнавудкьой, и като село *Арнавуд, с друго име Данилова*.

Доста спорно е осмислянето на *сърбин*, което може да бъде както етноним, индикатор за преселване от териториите на бившата средновековна сръбска държава, така и лично име. Типичен пример са *Дабижив, син на Сърбин/сърбин, Райе, син на Сърбин/сърбин* и *Вук, син на Сърбин/сърбин*, вписани сред обитателите на село Бела Ислатина в описа от 1541 – 1545 г. [BOA – İstanbul, TD 416, с. 251]. Вероятността за етническа натовареност според Ст. Андреев, един от най-добрите специалисти по османска палеография и дипломатика, е по-голяма при обозначението *сърф* [Андреев, С. 1991]. Така е отбелязан например един от данъкоплатците, регистрирани към махала „Поп Радомир” в Ловеч, в описа от 1579 (1613/14) г. – *Зафирко сърф – неженен* [BOA – İstanbul, TD 718, с. 347].

От този тип са и маргиналиите *ефляк (влах, но и Влашко)* и *богдан* (молдован, но и Молдова), с които се фиксира и отправният пункт на разселване. На първо място в село Бела (дн. гр. Бяла) например е вписан *Стано пришелец [от] Ефляк* [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, с. 268b]. Примерите конкретно за *ефляк* са многобройни, особено през XVII в., когато миграциите към Влашко и обратно стават част от всекидневието на населението в редица региони на Северна България.

По друг начин би следвало да се осмисли пояснението *рум* към имената на данъкоплатците, тъй като в почти всички типове административно-финансови и правни документи, както и в османските наративни източници, то се среща като маргинално или основно определение за православно население и духовенство [Kabrda, J. 1951, р. 386]²⁰. Т.е. в различен контекст *рум* би могло да се приеме и като етноним, и като конфесионим, равнозначен на православен. Ще вметна, че въпросът за етническото идентифициране на православно население на Балканите през този период, не само в османската документация, но и в цялата пътеписна и пр. литература, е поставян неведнъж. Твърдението, че с *рум* биха могли да се визират гърци (индивиди или групи), и то не в смисъл на гръкоправославен, а като етноним, се приема в изследванията, включително и на българските автори²¹.

В регистрационната практика, свързана с данъчното облагане на населението в османската държава, маргиналията *рум* към имената на данъкоплатците навлиза твърде рано. Ще се позова само

¹⁹ Бълг. дервенджия, дервентджия, дербентджия – лице, принадлежащо към категория зависимо население, задължено да охранява проходите и да осигурява безопасността на преминаването им, срещу което ползва известни данъчни и други облекчения.

²⁰ Кабрда обработва софийските и видинските сиджали от XVI до XIX в. Наблюденията ми при работата ми със софийските сиджали от XVII в. и *Şikâyet defteri* от 1675 г. потвърждават това обозначаване [Registerbuch der Beschwerden...].

²¹ На употребата на *рум* като етнически разграничител обръща внимание Св. Иванова [Иванова, С. 2006, с. 156 – 159 и пос. лит. Вж. и: Мутафова, К. 2013, с. 70 – 77].

на няколко примера, които разкриват подобни индикации в широк географски ареал на територията на Никополски санджак. Така са вписани например двама от регистрираните в Казан бърнар в описа от 1524 – 1550 г. – *Михал рум* и *Косто рум* [Андреев, А., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, док. № 2, с. 99]; няколко от жителите на село Айваджък, с друго име Върбинче в описа от 1555/56 г. – *Герг рум* – *дербенджи*, *Яни*, *син на рум* и *Богдан*, *син на рум*²², в описа от 1541 – 1545 г. към махала „Поп Драгне“ в Зищови (гр. Свищов) е регистриран *Михаил рум* – *пришелец* заедно с двамата си сина [BOA – İstanbul, TD 416, с. 24]. В края на XVI в. в Рахова (дн. гр. Оряхово) се формира малка общност – в една от махалите така са записани петима от обитателите ѝ – *Грано рум* – *неженен*, *Яни рум*, *Симеон рум*, *Христо рум*, *Петри рум*, а в друга – трима са с подобни индикации за произхода си – *Йонко рум*, *Костандин рум* и *Никул рум* [BOA – İstanbul, TD 718, с. 135 – 136]. В дефтер за джизieto на немюсюлманите от казите Търново, Хезарград, Ала килиса и Ески Джума от началото на XVII в. към Казган бърнар (друг вариант на названието на дн. гр. Котел) са вписани *Атанас*, *син на рум* и *Андрико*, *син на рум* [Андреев, А., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 281] и др. В конкретно приведените примери антропонимията донякъде също свидетелства за етнотимична, а не за конфесионимна функция на *рум*. Извън вероятността за инцидентна, конкретно обусловена поява, би могло да се допусне, макар и с доста уговорки, един по-широк периметър на разпространение на гръцката диаспора – преди или непосредствено след османското завоевание.

ПРИЧИНИТЕ / РЕЗУЛТАТИТЕ

В изследванията върху вътрешните миграции на населението сред обусловилиите ги причини най-често се поставят: поредно активизиране на военни действия от страна на Османската империя; периодично преминаване на войски по посока към бойното поле и обратно с всички произтичащи от това последици за населението; прекомерен данъчен натиск; обезземляване; насилия и злоупотреби на провинциалните османски власти (бейлербейове, кадии, спахии, заими и пр.); пореден рекрут на християнски момчета за т. нар. кръвен данък (девширме); разбойнически нападения на хайдутти, ешкия и пр.; набези на татарски орди, на донски и запорожски казаци; репресии след бунтове и въстания и др. [Грозданова, Е., Андреев, С. 2003, с. 397 – 398]

Сред всички тези причини, подбуди и съображения безспорно изпъква „животът по време на война“. Едва ли е възможно, а и необходимо, да бъдат посочени всички войни, които Османската империя води при управлението на султан Селим I (1512 – 1520) и султан Сюлейман I (1520 – 1566) през XVI в., както и тези през целия XVII в. [Inalcik, H. 1973]. И все пак сред военните кампании могат да се открият няколко, провокирали най-масови разселвания и бягство на населението: походите срещу Унгария през 1521, 1526, 1529 г. и успешната война срещу Австрия през 1541 г.; Австро-турската война от 1593 – 1606 г.; войната със Свещената европейска лига от 1683 – 1699 г. По-специално място в тази „поредица“ заема агресивната външна политика на Империята по време на управлението на султан Мехмед IV (1648 – 1687) и особено продължилата четвърт век война с Венеция за о. Крит (1645 – 1669) [Новичев, А. Д. 1963, с. 86 – 89, 90 – 91; Мантран, Р. (ред.), 1999, с. 157 – 164], по време на която осезаемо се повишава градусът на религиозно напрежение в столицата и провинциите.

Повишената степен на експлоатацията и опитите за нивелиране на статута на различните категории население води до икономически отпор, бягства и активизиране на хайдутството в различните му форми и прояви. Този тип прояви зачестяват от 30-те години на XVI в. и особено през третата четвърт на XVI в., за което свидетелстват многобройните султански заповеди, издадени от султан Сюлейман I по повод „разбойничество и грабежи“ от страна и на мюсюлмани, и на християни [BOA – İstanbul, Divan-ı Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 2, S 28/ № 248; Cilt 14, S 1153/ № 1698]. С оглед на разискваните проблеми ще спомена заповедта от 6 *рамазан* 979 (23. 01. 1572) г., адресирана до кадиите на Търново и Ловеч и до Никополския бей, по повод грабежите и издевателствата на установилите се в някои селища на казите им разбойници, наречени *карадъж* [BOA – İstanbul, Divan-ı Hümâyün Mühimme defteri (A DVN.MHM), Cilt 10, S 221/ № 337.]. Всички тези заповеди сочат, че насилията и убийствата на християни от разбойници мюсюлмани, а нерядко и обратно, стават част от всекидневното

²² Извлечение от микрофилм на *муфассал дефтери*, датиран по маргиналия от 963 (16. XI. 1555 – 3. XI. 1556) г. [Андреев, А., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 107, 109, 111].

на румелийското население през 70-те години на XVI в. Зад споменатите като *карадъжъ, харами, левенди, хърсъз* нерядко стоят и редовни спахии. Не по-различна е и ситуацията през XVII в., „регистрирана” в детайли в богатата и разнородна информация на *мюхимме, ахкям* и *шикяйет* дефтерите²³.

Сред причините, принудили внушителни по своя обхват групи население да напуснат родните си места, са и икономическите. Не би било възможно да се спра на всички тях. Бих искала да обърна внимание най-вече на последиците от интензивния приток на хора от селската провинция към града. Тази миграция, която в основата си е икономическа, се оказва с решаващо значение за бурния ръст на населението в редица български градове през XVI и XVII в. [Иванова, С. 1993, 57 – 58, с. 60 и пос. там лит.; Първева, С. 1988] Показателни в това отношение са регистровите данни относно няколко от големите градски средища на територията на Никополски и Видински санджак през разглеждания период. Те разкриват висок процент пришълци сред населението най-вече на дунавските пристанищни градове като Русе, Никопол, Видин и доста по-нисък процент новозаселили се в бившия столичен център Търново. В началото на XVI в. само двама от данъкоплатците в Търново са вписани по този начин. При следващите две регистрации техният брой видимо нараства, но не толкова, че да окаже съществено влияние върху специфичния облик на града – нито като състав на населението, нито в градоустройствен план, за което свидетелства и устойчивият брой на махалите през разглеждания период: 14 през 1516/17 г., 15 през 40-те години и отново 14 през последната четвърт на XVI в. През 1541 – 1545 г. като пришълци са регистрирани 21 от обитателите на града. В описа от 1579 (1613/14) г. промяната е незначителна – регистрирани са 26 пришълци. Това подсказва, че поне до края на XVI в. Търново не се превръща в особено притегателен център за заселване. Обстоятелство, което изпъква ясно при едно сравнение с пришълците в селищата на Търновска каза. В с. Боходров например те са 9 (5 глави на домакинства и 4 неженени) от общо регистрираните 59 домакинства неверници, 34 неженени и 2 домакинства мюсюлмани [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 286б – 287а.]. Едва ли е без значение фактът, че селото е с хасов статут – хаса на владелеца на хаса Пир Мехмед паша, високопоставен държавен сановник при султаните Баязид II (1481 – 1512) и Селим I.

Данните за пришълците в Ловеч и Никопол през този период разкриват доста по-различни тенденции относно появата и интензитета на проникването на пришълците. В Никопол техният брой е най-голям в най-ранната регистрация – 57, при следващата те намаляват на 31, а в най-късната – само 5 от данъкоплатците са отбелязани по този начин. Очевидно позициите на Никопол в османската административна и военна система – център на каза и санджак, го правят притегателен център за заселване в началото на XVI в. Освен другите предимства на този статут, сигурен пазар за занаятчийската продукция гарантират и големият брой непроизводително население в града, както и различните военни и военно-помощни формирования. Активните военни действия по време на Австро-турската война от 1593 – 1606 г., част от които се водят на територията на Никопол и принадлежащите му райони, най-вероятно са причина за подчертания отлив на тази миграционна вълна. Известно е, че българите посрещат офанзивата на Михаил Храбри към България през есента на 1598 г. с реална намеса в събитията. Според румънските източници те се стичат масово във влашките войски, които преминават Дунава и разбиват турците при Никопол, опожаряват Видин и Рахово, стигат до София. Оттеглянето им е последвано от емиграции, които придобиват масов характер след поражението на Първото Търновско въстание, когато между 40 и 60 000 българи забягват във Влашко. В края на XVII в. ситуацията се променя. Симптоматичен е фактът, че по данни на джизие-регистъра от 1693 г. само сред занаятчиите-немюсюлмани в град Никопол вписаните пришълци са повече от половината, а сред търговците те са два пъти и половина повече от местните [Първева, С. 1988, с. 30, 32].

Точно обратна тенденция се наблюдава в Ловеч и Враца. В Ловеч притокът на пришълци прогресивно нараства през целия XVI в. През 1516/17 г. те са само петима, през 1541 – 1545 г. – 12, а

²³ Някои изследователи ги разглеждат като копийни книги и дневници за регистрация на султански заповеди [Радусев, Е., Ковачев, Р. 1996, с. XXXIII – XXXIV]. Относно спецификата и различията между тях вж. Калицин, М., Мутафова, К. 2003, с. 16 – 17. *Шикяйет* дефтерите са известни с по-популярното название „Книга на жалбите”. Безспорен принос в издаването им е публикуваният факсимилно *шикяйет* дефтер от 1675 г. – [Registerbuch der Beschwerden...; вж. Андреев, С., Грозданова, Е. 1995]. Султански заповеди от този дефтер са преведени и интерпретирани и от Кр. Мутафова [Мутафова, К. 1993, № 6, с. 101 – 116 и др.].

през 1579 (1613/14) г. техният брой се увеличава над три пъти. Вписаните като пришълци 43 данъкоплатци в края на века чувствително променят облика на някои от махалите. Достатъчно е да посоча, че към една от най-големите махали, регистрирана с 98 домакинства и 22 неженени, много от които са занаятчии, са вписани 13 пришълци. Тази интензивност на миграциите не се оказва достатъчна обаче, за да промени категорично етнорелигиозния облик на града в полза на немюсюлманите. През същия период мюсюлманите също нарастват, а към обитателите на града са записани и 40 акънджии. В началото на века към 11-те махали на немюсюлманите във Враца са вписани общо 18 пришълци, като техният брой видимо нараства при следващата регистрация. В описа от 1541 – 1545 г. към 12-те махали на „неверниците“ са отбелязани 56 пришълци и синове на пришълци (глави на пълночленни домакинства и неженени), които са над 10% от всички немюсюлмани (354 домакинства, 172 неженени, 11 вдовици, 2 католици (латинян), 5 цигани (къптиян), 5 калугери). В края на века населението на Враца и конкретно на немюсюлманите (591 домакинства, 175 неженени, 7 цигани (къптиян); 5 калугери) нараства почти два пъти спрямо предходната регистрация, но вписаните като пришълци са три пъти по-малко (19).

В този контекст на разсъждения би могла да бъде коментирана и пряката намеса на пришълците в конфигурацията на градското пространство през разглеждания период. Пришълци фигурират в повечето от махалите на немюсюлманите в Търново, Никопол, Ловеч, Враца, Свищов, както и в другите градски средища на територията на Никополски санджак. Заселването им рядко води до промени в общия градоустройствен план, тъй като концентрирането им в дадена махала е по-скоро изключение. Такъв е случаят с една от махалите на Враца например – махала „Поп Русин, син на Рахно“ в средата на XVI в. В описа от 1541 – 1545 г. към нея са вписани 17 пришълци, които са над 1/3 от всички нейни обитатели (49 домакинства и 5 неженени) [BOA – İstanbul, TD 416, с. 232 – 233], но това „струпуване“ няма аналог впоследствие. Все пак в сравнителен план прави впечатление, че към една от махалите на Враца, към която в началото и средата на века са регистрирани няколко манастира, неизменно са вписвани и пришълци – 5 през 1516/17 г. и 10 в описа от 1541 – 1545 г. [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 155a–155б; BOA – İstanbul, TD 416, с. 228 – 229]. В Свищов „разпределението“ на пришълците е по-скоро равномерно – между 6 и 8 във всяка една от четирите махали на града [BOA – İstanbul, TD 416, с. 21 – 26].

Един от типичните примери за разширяване на градското пространство за сметка на крайградската зона, с участието и на пришълци, е махалата „Марна поле“²⁴ в Търново. Днес въпросната махала е идеалният център на града (разпознаващ топос е паметникът „Майка България“). В регистровите данни от XVI в. обаче тя е обозначена извън града. В описа от 1516/17 г. е отбелязано дословно: „Живеят [обитателите ѝ] извън града, но от край време тяхната продукция и приходи се налагало да бъдат вземани с [тези на] града. Аваризите си също дават на града“. Вписана е към махалите на мюсюлманската общност, като в началото на XVI в. е обитавана единствено от мюсюлмани (домакинства – 4, неженени – 1, спахийски син – 1), между които е регистриран и един ново помюсюлманчен (Хюсеин, син на Абдуллах). В регистъра от 1541 – 1545 г. към махалата са вписани трима немюсюлмани, отбелязани като пришълци [Op. отд. на НБКМ, ОАК 4/57, л. 7^б; BOA – İstanbul, TD 416, с. 515] – Трифун пришелец, Илия пришелец и Йован пришелец. Маргиналните бележки към имената на мюсюлманите разкриват доста пъстър състав на общността. На първо място е отбелязан Юсуф, син на хаймане (женен), т.е. син на човек без постоянно местожителство. Четирима от мюсюлманите са записани като новоприели исляма (Ферхад, син на Абдуллах – женен; Мехмед, син на Абдуллах – женен; Насух, син на Абдуллах – женен; Хюсеин, син на Абдуллах – женен). Сред обитателите на махалата фигурира и представител на мистичния ислям – Хаджъ Махмуд, син на дервиш Али [BOA – İstanbul, TD 416, с. 516] – живущ в завието. В описните данни от последната четвърт на XVI в. към махалата отново са записани само мюсюлмани (5 домакинства и 1 неженен), двама от които са отбелязани като новоприели исляма (син на Абдуллах) [BOA – İstanbul, TD 718, с. 487]. Вписаните в средата на века немюсюлмани пришълци или са приели исляма, или са се заселили в махалите на православните във вътрешността на града.

²⁴ Коректното разчитане е *Марна поле*, но в някои поселищни проучвания се среща и като *Марино поле* [Драганова, Т. 1972, с. 176; История на Търново, Т. 1].

Не без значение е и още едно обстоятелство. Регистровите данни от XVI в. представят Търново като един от малкото български градове с ясно обособена в конфесионално отношение квартална структура. Единствената махала, обитавана за кратко време от мюсюлмани и християни, е въпросната махала „Марна поле“, регистрирана със „смесено“ население само в описа от 1541 – 1545 г. Изключение, което се дължи най-вероятно на разположението на махалата в крайградската зона. До края на XVI в. тя така и не става част от градоустройствената схема на Търново. В джизие регистри от 30-те и 40-те години на XVII в. за кратко време дори е отбелязвана като село Мара поли²⁵, в близост до градеца (*касаба*) Търнови, но през XVIII в. вече е неделима част от градското пространство.

Подобна е съдбата и на друга, знакова за града махала, – „Френк хисар“²⁶, днес квартал на гр. Велико Търново, разположен на Югоизток от Царевец, край р. Янтра. В регистровите данни до 40-те години на XVI в. махалата фигурира сред християнските махали на Търново. Симптоматичен е фактът, че в описа от 1541 – 1545 г. на първо място сред обитателите ѝ са вписани *Яно, син на пришелец* и неговият син Михо [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 277а; BOA – İstanbul, TD 416, с. 523, Оп. отд. на НБКМ, ОАК 4/57, л. 116]. В споменатите джизие регистри от XVII в. е отбелязана като село *Фиренк Хисаръ* [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 277а; BOA – İstanbul, TD 416, с. 523]²⁷ в близост до Търнови, а в документи от XIX в. отново е вписана като махала на града, но с мюсюлманско население.

СЕМЕЕН И СОЦИАЛЕН СТАТУС

Преди всичко ще изтъкна, че динамиката на вътрешните миграции е важен показател относно липсата на крепостна зависимост на данъкоплатното население, регистрирано в т. нар. тимарски села. Статутът на селяните и формите на тяхната зависимост неведнъж са разисквани в научната литература. Твърде противоречивата информация на законодателните актове и видимото разминаване между правна норма и практика е в основата на продължителните дискусии в специализираните изследвания. Според кануннамето на Мехмед II и законниците на следващите султани, например в случай, че даден селянин напусне имота си или забегне, спахията би могъл да го издири и да го върне в своя тимар. В един от казусите на кануннамето на Сюлейман I се уточнява, че „ако някой бивш рая е отишъл поради междуцарствие (смутове) в друг вилает и след като е бил регистриран там, се е върнал в [първия] тимар, той става рая на владелеца на този тимар.“ [ТИИПБЗ, Т. 1, с. 33]²⁸ Десетки казуси от раздела в законника на Сюлейман, в който се разисква „райетското положение на раята“, са посветени на правните взаимоотношения между данъкоплатното производително население и спахиите и санкциите в случите, при които даден райет напусне земята си. Поне от правна гледна точка чрез заплащането на т.нар. данък *чифт-и бозан* (паричен данък за необработена земя) [ТИИПБЗ, Т. 1, с. 51]²⁹ българите, както и мюсюлманите, са имали правото да напуснат дадено селище, стига да обезщетят съответния спахия. Многобройните констатации от типа „раята се разбяга“, както и десетките регистрирани като „забегнали“ (*герихте*)³⁰ в данъчните описи, красноречиво свидетелстват, че тази е предпочитаната форма за промяна вместо „законното право за преселване“.

²⁵ В дефтери за събиране на данъка *джизие* за 1044 (27. VI. 1634 – 16. VI. 1635) г. и за 1048 (15. V. 1638 – 3. V. 1639) г. [ТИБИ, т. 7, с. 395; ТИБИ, 2001, с. 68].

²⁶ Названието е един от устойчивите топоними, запазил се още от времето на Второто българско царство. Турското наименование е превод на средновековното „градът на франките, фръзите“.

²⁷ В *дефтер* за събиране на данъка *джизие* за 1044 (27. VI. 1634 – 16. VI. 1635) г. и за 1048 (15. V. 1638 – 3. V. 1639) г. махалата е регистрирана като село Фиренк Хисар, Фиренк Хисаръ [ТИБИ, т. 7, с. 394 – 395; ТИБИ, 2001, с. 67].

²⁸ Според Х. Иналджък приписвания на Сюлейман I общ свод от закони е съставен преди встъпването му на престола, макар този факт да не стеснява активността на законодателната му дейност [Inalcik, H. 1973, p. 110, pp. 115 – 126]. Р. Реп също приема, че направената компилация от кануни при Баязид II, издадена около 1501 г., е ревизирана и допълнена при Сюлейман I около 1540 г. [Repp, R. C. 1988, p. 126].

²⁹ На особеното място на данъка *чифт-и бозан* в системата на данъчното облагане и на диференцирания му характер съобразно религиозната принадлежност на данъкоплатците обръща внимание В. Мутафчиева още в една от ранните си студии върху поземлената рента [Мутафчиева, В. 1957, с. 179 – 191].

³⁰ Само в с. Дерманче (дн. с. Дерманци), спадащо към Лофча, в описа от 1516/17 г. са регистрирани 27 „забегнали“ (*герихте*), сред които са вписани и двама *пришълци*. [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 243а – 243б.]

Османските регистри данни от XVI и XVII в. разкриват доста пъстър състав на новозаселилите се пришълци съобразно:

- семейния статус (женени, неженени, вдовици – единично вписвани);
- етническият им произход, коментиран по-горе;
- религиозната принадлежност (най-вече немюсюлмани, които са предимно православни; макар и по-рядко са вписвани пришълци католици и др.);
- социален статус.

Обобщените данни от дотук коментиранияте регистри открояват най-вече мъже пришълци и синове на пришълци, вписвани като представители на пълночленни домакинства или като неженени пълнолетни данъкоплатци. По-скоро инцидентни са регистрациите на няколко представители на едно семейство, какъвто е случаят с Атмаджа³¹, вписан като *пришелец* към с. Къпинова (дн. с. Къпиново, обл. В. Търново) в описа от 1516/17 г. заедно с тримата си сина – *Недо, син на Атмаджа – неженен; Крайо, син на Атмаджа – неженен; Койо, син на Атмаджа – неженен* [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 310б.]. Фамилно са записани повечето от пришълците в Зищови в описа от 1541–1545 г. [BOA – İstanbul, TD 416, с. 21 – 26] Към махала „Поп Димо, син на Неделко“ например са отбелязани *Обре, син на златар – пришелец* и двамата му сина – *Яко, син на Обре – неженен* и *Байчо, син на Обре – неженен*, а в махала „Поп Драгне“, както бе споменато по-горе са регистрирани *Михаил рум – пришелец* с двамата си сина и *Петри пришелец* със сина си. Между 8-те пришълци в махала „Поп Яне“ са вписани синовете на Димитри пришелец – *Стоян, син на Димитри пришелец – неженен* и *Дабижив, син на Димитри пришелец – неженен*, както и *Въло пришелец* и *Йован, син на Въло*. Макар и рядко, по този начин са регистрирани и вдовици. С пояснението *пришелец* са отбелязани вдовица Тодора в с. Сухач (дн. с. Сухаче, обл. Ловеч), две от 11-те вдовици в с. Бела Ислатина, вдовица Кера от махала „Поп Герги, син на Игнат“ в Никопол, а една от 9-те вдовици в с. Крушовица е записана като *вдовица Недялка, жена на пришелец* [BOA – İstanbul, TD 416, с. 58, 127, 252, 352.].

Едва ли би било възможно да се спра в детайли на всички параметри, конкретизиращи религиозния, етническият и социалният състав на обозначените като пришълци. Ще обърна внимание най-вече на социалната характеристика на участниците в миграционния поток. Сред тях и през XVI, и през XVII в. се открояват главно две големи групи население.

Първата група включва данъкоплатци, принадлежащи към категориите население със специален статут и задължения към централната власт – военно-помощни и най-общо производствени, които получават определени данъчни и други облекчения срещу задълженията си. Описните данни сочат най-голям процент пришълци сред: т. нар. *войнуци* (категория население, което в мирно време се грижи за султанските конюшни, а по време на война служи в обоза на армията и пр.), *дербенджии*, *доганджии* (население, ангажирано с отглеждането, опитомяването и доставянето на ловни соколи за нуждите на султанския двор в замяна на определени данъчни облекчения, срещу ползване на тимари или освободена от данъци земя (бащина), *джелепкешани* (население, задължено с доставка на овце и кози за продоволствието на големите градове и на армията срещу определени данъчни облекчения), рудари и др.

На компактни групи пришълци през XVI в. се натъкваме в селата Галата, Хуйован (Хубавене), Торос, Лесидрани (Лесидрен, обл. Ловеч), Лешниче-и бюзюрг (Голяма Лешница), Боходров (с. Ботров, обл. Русе) и др., по-голямата част от постоянните жители на които са *войнуци* или *зевайд войнуци* [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 208а, 286б; BOA – İstanbul, TD 416, с. 474; BOA – İstanbul, TD 718, с. 407, 412 – 413, 420, 440 – 441.]. В Торос например пришълците са 42% от всички вписани неверници в края на XVII в. По същото време в село Лесидрен като пришълци са вписани 16 от 19-те регистрирани, между които фигурира и един доганджия. Не без значение за динамиката на тези миграции е обстоятелството, че още през XVI в. в османската документация е засвидетелствано разминаване между правните норми и реалността с оглед на войнушкия статут и очевиден отлив на войнуци, свързан нерядко с бягството им от родните места в края на XVI и началото на XVII в.

В сравнителен план през целия разглеждан период най-впечатляващ е процентът на пришълците дербенджии в каза Осман пазар. С по-голяма или по-малка концентрация те фигурират във всички

³¹ Името е често срещано сред мюсюлманите, но не и сред православните. Би могло да се допусне, че може би става въпрос за атмаджия (*атмаджаджъ* – лице, чието задължение било да лови, отглежда, опитомява и доставя ястреби за султанския лов), но липсва обозначен бераг. Третата възможност е за име-прозвище.

селища с регламентиран статут на дербенд – Айвалуджа/Айваджък, с друго име Върбиче, Чаратофча, Казан бърнаръ, Чътък, Конак. В Казан бърнаръ например 31 от общо 95 записани дербенджии в *авариз* дефтера от 1641 – 1660 г. са обозначени като пришълци. Тази тенденция се запазва и през XVIII в., както сочат данните на джизие регистъра от началото на века [Андреев, А., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 276 – 283.]. Макар и не в такава концентрация, пришълци са регистрирани и в дербенджийските селища на каза Търново – село Къпиново (дн. Къпиново), село *Илена*, с друго име *Гелинджик* (гр. Елена), село *Яйлък* с друго име *Арнавудкьой* (дн. Арбанаси, обл. В.Търново) и др.³².

По-скоро единични са вписванията на пришълци доганджии (с. Лесидрен), джелепкешани (с. Казан бърнаръ) и рудари³³ (с. Изгор[и] град – дн. Згориград) сред останалото население.

Втората група включва пришълци, принадлежащи към т. нар. тимарска и вакъфска рая, която все по-масово започва да напуска големите султански, везирски и други вакъфи през XVII в. [Грозданова, Е., Андреев, С. 2003, с. 30, 33 – 35 и сл.].

На трето място ще посоча, че един голям процент от вписаните в градовете пришълци, особено в големи градски центрове като Никопол, Ловеч, Враца и др., принадлежат към занаятчийското и търговско съсловие. Още в началото на XVI в. сред жителите на Никопол например фигурира общност на неженени занаятчии – немюсюлмани (шивачи и чехлари), към която са вписани 12 данъкоплатци [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 61a.]. И в трите коментирани описа в различните махали на града са регистрирани пришълци, за които е отбелязано, че са занаятчии или бъдещи такива: *Лалой, чехлар – пришелец; Павли, пришелец – неженен, ученик (шакирд) на споменатия; Йован, ботушар – пришелец; Гьоре градинаря – пришелец, Божан хлебар – пришелец* и др. [BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 50б – 69б; BOA – İstanbul, TD 416, с. 41–71; BOA – İstanbul, TD 718, с. 22 – 46]. В описа от 1541 – 1545 г. към махала „Поп Дамян“ трима от вписаните пришълци например са шивачи. На единично вписани търговци на дребно, касапи, шивачи, златари и пр. се натъкваме в махалите на Враца, Свищов и в част от селата през разглеждания период.

От гледна точка на адаптирането на „новодошлите“ към начина на живот в съответните селища и социални групи бих искала да отбележа, че начинът на регистриране на пришълците дава конкретна информация поне в две насоки.

Обобщените рубрики относно данъците във всички коментирани регистри от XV и XVI в. не фиксират каквото и да било различие в данъчното облагане спрямо останалото население, включително и когато пришълците са вписани към категории население със специален статут и задължения към централната власт. Показателен е фактът, че нередко пришълците са регистрирани на първо място сред останалите данъкоплатци в дадено село или градска махала. Така са записани например *Фружо, пришелец* и *Димо пришелец* в две от махалите на Ловеч в описа от 1579 (1613/14) г. [BOA – İstanbul, TD 718, с. 347, 349]

С особено важно значение за адаптирането им е фактът, че един немалък процент от тях са вписани като свещеници или техни синове – единично или като част от по-голяма общност пришълци. На подобни примери се натъкваме в селата Торос (*поп Яко пришелец*), Бутова (*Никола, син на поп – пришелец*), Киривина (с. Кривина, обл. Русе – *поп Йован пришелец*), Боходров (*поп Неделко пришелец*), Рупчи (с. Рупци, обл. Плевен – *папас пришелец*) и др.)³⁴

Факт, който безспорно обезпечава пълноценното изповядване на християнската религия и най-вече стабилитета на тази микрообщност.

* * *

Така очертаните най-общии характеристики относно коментираните *пришълци* дават основание да се открият поне няколко основни аспекта на ролята и мястото им в българското общество през XVI и XVII в.

Пришълците са безспорно най-важният индикатор на настъпилите демографски, етнорелигиозни, стопански и дори политически промени през разглеждания период. Те маркират интензитета на миграционни процеси, довели до обезлюдяване на цели райони и дестабилизиране на православната общност, но заедно с това и до постоянен механичен прираст и стопанския разцвет на редица важни градски средища в българските земи през т. нар. османски период. Високата им концентрация през

³² BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 310a – 311a, 312a – 312б; *Муфассал* регистър за Никополски санджак от 1544 – 1553 г.: BOA – İstanbul, TD 387, с. 772 – 774.

³³ Букв. ‘копачи в мината’. Като пришълци са отбелязани 7 от общо 14-те вписани с подобен статут в описа от 1579 (1613/14) г. [BOA – İstanbul, TD 718, с. 223 – 224].

целия разглеждан период в Казан Бънаръ (дн. гр. Котел) например отчетливо маркира етапите на разрастване и превръщане на селището в един от центровете на Българското възрождане.

И накрая, обозначените в османските регистри от XVI и XVII в. пришълци далеч не принадлежат към маргиналиите на обществото – нито на ниво град, нито на ниво село. Нещо повече, немалко от тях са сред проспериращите социални прослойки в българското общество през целия разглеждан период.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Таблица № 1

Пришълци в каза Осман пазар през XVI век

Селище	1524 – 1550 г.														
	Пришълци				Синове на пришълци					Общо данъкоплатци					
	Ханета		Мюджеред		Общо	Ханета		Мюджеред		Общо	Ханета		Мюджеред		Биве
	КНСЗ		КНСЗ			КНСЗ		КНСЗ			КНСЗ		КНСЗ		
Исмолофче	3	–	1	–	4	2	–	–	–	2	7	–	4	–	–
Търнофча	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	1	–	2	–	–
Драганофча	2	–	–	–	2	–	–	–	–	–	2	–	1	–	–
Хуйван	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	3	–	2	–	–
Айвалуджа, с друго име Върбиче	3	–	1	–	4	6	1	1	–	8	5	90	1	–	6
Чаратофча	1	–	2	–	15	–	–	3	–	3	4	–	4	–	1
Казан бънаръ	6	–	–	–	6	2	–	2	–	4	3	60	9	–	5

Хане – пълночленно домакинство; *мюджерред* – неженени пълнолетни данъкоплатци; *биве* – вдовишко домакинство

КНСЗ – население със специален статут и задължения към централната власт

Таблица № 2

Пришълци в каза Осман пазар през XVI век

Селище	1555 – 1556 г.																
	Пришълци				Синове на пришълци					Общо данъкоплатци							
	Ханета		Мюджеред		Общо	Ханета		Мюджеред		Общо	Ханета		Мюджеред		Биве		
	КНСЗ		КНСЗ			КНСЗ		КНСЗ			Н	М	КНСЗ	Н		М	КНСЗ
Айваджък, с друго име Върбинче	1	1	–	–	2	1	1	–	–	2	144	5	90	230	2	–	1
Казан бънаръ	3	1	–	–	4	–	–	–	–	–	81	–	90*	146	–	–	12
Чътак	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	115	7**	90	219	2	–	1

Хане – пълночленно домакинство; *мюджерред* – неженени пълнолетни данъкоплатци; *биве* – вдовишко домакинство; *н* – немюсюлмани; *м* – мюсюлмани

КНСЗ – население със специален статут и задължения към централната власт – в коментираните селища не са вписани мюсюлмани с подобен статут.

* В описа са регистрирани 60 домакинства на стари дербенджии и 30 домакинства на дербенджии, които плащат *авариз*.

** Двама от вписаните мясюлмани са регистрирани като *синове на йеничери* и не подлежат на данъчно облагане.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Архивни източници и издания на изворите:

Андреев, С., Калицин, М., Мутаfoва, К. 2009 – Ст. Андреев, М. Калицин, Кр. Мутаfoва. Извори за историята на град Омуртаг. Т. 1. Османски документи XV – XVIII в. Встъпителна студия, превод, коментар и показалци. В. Търново, 2009. [St. Andreev, M. Kalitsin, Kr. Mutafova. Izvori za istoriyata na grad Omurtag. T. 1. Osmanski dokumenti XV – XVIII v. Vstapitelna studiya, prevod, komentar i pokazaltsi. V. Tarnovo, 2009.].

Калицин, М., Мутаfoва, К. 2003 – М. Калицин, Кр. Мутаfoва. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Отговорен редактор Ст. Андреев. В. Търново, 2003. [M. Kalitsin, Kr. Mutafova. Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska kaza. Otgovoren redaktor St. Andreev. V. Tarnovo, 2003.].

Калицин, М., Мутаfoва, К. 2012 – М. Калицин, Кр. Мутаfoва. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Сборник с документи. Встъпителна студия, превод, коментар и показалци. Отговорен редактор Ст. Андреев. Второ преработено и допълнено издание. В. Търново, 2012. [M. Kalitsin, Kr. Mutafova. Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska kaza. Sbornik s dokumenti. Vstapitelna studiya, prevod, komentar i pokazaltsi. Otgovoren redaktor St. Andreev. Vtoro preraboteno i dopalmeno izdanie. V. Tarnovo, 2012.].

Недков, Б. 1972 – Б. Недков. Османотурска дипломатика и палеография. Т. 2 (документи и речник). София, 1972. [B. Nedkov. Osmanoturska diplomatika i paleografiya. T. 2 (dokumenti i rechnik). Sofiya, 1972.].

Ор. отд. на НБКМ, ОАК 4/57.

Ор. отд. на НБКМ, ТН 31/10.

ТИБИ, т. 1; 2; 7.

ТИБИ, 2001.

ТИИПБЗ, Т. 1

ВОА – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11

ВОА – İstanbul, TD 416; TD 439; TD 718; TTD 775

ВОА – İstanbul, ADVN. МНМ, Cilt 2, Cilt 10; Cilt 14

Registerbuch der Beschwerden... – Das Osmanische “Registerbuch der Beschwerden” (Şikâyet Defteri) von Jahre 1675, Österreichische Nationalbibliothek. Cod. mixt. 683. Herausgegeben, eingeleitet und mit siebzehn Faskollegen gemeinsam bersetzt von Hans Georg Majer. Band I. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1984.

Публикации:

Андреев, С. 1991 – Ст. Андреев. Муфасал дефтерите от XV–XVI век. (Палеографско, дипломатическо и извороведско проучване). София, 1991 (хабилитационен труд). [St. Andreev. Mufassal defterite ot XV – XVI vek. (Paleografsko, diplomaticheskoto i izvorovedsko prouchvane). Sofiya, 1991 (habilitatsionen trud).].

Андреев, С. 1992 – Ст. Андреев. За датировката на подробните османски регистри (*муфасал* дефтерите) от XV – XVI в. – ИПр., 1992, № 1 – 2. [St. Andreev. Za datirovkata na podrobnite osmanski registri (mufassal defterite) ot XV – XVI v. – IPr., 1992, № 1 – 2.].

Андреев, С., Грозданова, Е. 1995 – Ст. Андреев, Ел. Грозданова. Българските и съседните им земи според „Книга на жалбите” от 1675 г. – Известия на НБКМ, 1995, 26 (28). [St. Andreev, El. Grozdanova. Balgarskite i sasednite im zemi spored „Kniga na zhalbite” ot 1675 g. – Izvestiya na NBKM, 1995, 26 (28).].

Геров, Н. 1977 – Н. Геров. Речник на българския език. Фототипно издание. Т. 4. София, 1977. [N. Gerov. Rechnik na balgarskiya ezik. Fototipno izdanie. T. 4. Sofiya, 1977.].

Грозданова, Е., Андреев, С. 2000 – Е. Грозданова, Ст. Андреев. За вътрешните миграции на българите през XVII в. – Исторически преглед, 2000, 3 – 4. [E. Grozdanova, St. Andreev. Za vatreshnite migratsii na balgarite prez XVII v. – Istoricheski pregled, 2000, 3 – 4.].

Грозданова, Е., Андреев, С. 2003 – Е. Грозданова, Ст. Андреев. Бежанци на родна земя. – В: Контрасти и конфликти „зад кадър” в българското общество през XV–XVIII в. София, 2003. [E. Grozdanova, St. Andreev. Bezantsi na rodna zemya. – V: Kontrasti i konflikti „zad kadar” v balgarskoto obshtestvo prez XV – XVIII v. Sofiya, 2003.].

Драганова, Т. 1972 – Т. Драганова. Търново през XIX в. (Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново. Кн. V, 1972. [T.

Draganova. Tarnovo prez XIX v. (Gradoustroystven oblik po dokumenti, patepisi, spomeni na savremennitsi i snimki). – Izvestija na Okryzhnija Istoricheski muzej – V. Tarnovo. Kn. V, 1972.]

Иванова, С. 1993 – Св. Иванова. Градовете в българските земи през XV в. – В: Българският петнадесети век. Сб. с доклади за българската обща и културна история през XV в. София, 1993. [Sv. Ivanova. Gradovete v balgarskite zemi prez XV v. – V: Balgarskiyat petnadeseti vek. Sb. s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoriya prez XV v. Sofiya, 1993].

Иванова, С. 2006 – Св. Иванова. Преди да се роди българският милет. – В: Държава & църква – Църква & държава в българската история. Сборник по случай 135 годишнината от учредяването на Българската екзархия. Под ред. на Г. Ганев, Г. Бакалов и др. София, 2006. [Sv. Ivanova. Predi da se rodi balgarskiya millet. – V: Darzhava & tsarkva – Tsarkva & darzhava v balgarskata istoriya. Sbornik po sluchay 135 godishninata ot uchredyavaneto na Balgarskata ekzarhiya. Pod red. na G. Ganev, G. Bakalov i dr. Sofiya, 2006.].

Игов, С. 2000 – Св. Игов. Българската литература през XX век. София, Бендида, 2000. <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=295&WorkID=11481&Level=1>> [Sv. Igov. Balgarskata literatura prez XX vek. Sofiya, Bendida, 2000. <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=295&WorkID=11481&Level=1>>].

История на Търново, Т. 2 – История на Търново. Т. 2. Късно средновековие. Възраждане. Нова История. (1393 – 1940). Велико Търново, 2000. [Istoriya na Tarnovo. T. 2. Kasno srednovekovie. Vazrazhdane. Nova Istoriya. (1393 – 1940). Veliko Tarnovo, 2000.].

Кабрда, Й. 1937 – Й. Кабрда. Рая. – Известия на Историческото дружество, 1937, кн. 14 – 15. [Y. Kabrda, Raya. – Izvestija na Istoricheskoto druzhestvo, 1937, kn. 14 – 15].

Киселиновски, С., А. Стојановски. (съст.), 2000 – Македонски историски речник Институт за национална история. Главен съставител д-р Стојан Киселиновски. Съставител: д-р Александар Стојановски (од 1371 г. до крајот на XVIII в.). Скопје, 2000. [Makedonski istoriski rechnik Institut za natsionalna istorija. Glaven sastavitel d-r Stojan Kiselinovski. Sastavitel: d-r Aleksandar Stojanovski (od 1371 g. do krajot na XVIII v.). Skopje, 2000.].

Ковачев, Р. 1996 – Р. Ковачев. Новопостъпили османотурски описи като извор за социално-икономическото, историко-демографското, военноемминистративното и поселищно развитие на Никополски санджак през XVI в. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. София, 17 – 20. X. 1994, София, 1996. [R. Kovachev. Novopostapili osmanoturski opisi kato izvor za sotsialno-ikonomiceskoto, istoriko-demografskoto, voennoadministrativnoto i poselishtno razvitie na Nikopolski sandzhak prez XVI v. – V: Balgarskiyat shesnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoriya prez XVI v. Sofiya, 17 – 20. X. 1994, Sofiya, 1996.].

Мантран, Р. (ред.), 1999 – История на Османската империя. Под редакцията на Робер Мантран. Прев. Г. Меламед. София, 1999. [Istoriya na Osmanskata imperiya. Pod redaktsiyata na Rober Mantran. Prev. G. Melamed. Sofiya, 1999.].

Мутафова, К. 1993 – Кр. Мутафова. Отношения между православни духовници и католици в българските земи през втората половина на XVII в. – ИПр, 1993, № 6. [Kr. Mutafova. Otnosheniya mezhdru pravoslavni duhovnitsi i katolitsi v balgarskite zemi prez vtortata polovina na XVII v. – IPr, 1993, № 6.].

Мутафова, К. 2013 – Кр. Мутафова. Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV – XVIII век. В. Търново, 2013. [Kr. Mutafova. Religiya i identichnost (hristianstvo i islyam) po balgarskite zemi v osmanskata dokumentatsiya ot XV – XVIII vek. V. Tarnovo, 2013.].

Мутафчиева, В. 1957 – В. Мутафчиева. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя с оглед на нашите земи през XV – XVI в. – ИИБИ, 1957, 7. [V. Mutafochieva. Feodalnata renta, prisvoyavana ot lenniya darzhatel v Osmanskata imperiya s ogled na nashite zemi prez XV – XVI v. – IBI, 1957, 7.].

Новичев, А. Д. 1963 – А. Д. Новичев. История Турции. Т. 1. Ленинград, 1963. [A. D. Novichev. Istoriya Turtsii. T. 1. Leningrad, 1963.].

Първева, С. 1988 – Ст. Първева. Към демографския облик на гр. Никопол през 1693 г. – В: 300 години Чипровско въстание. София, 1988. [St. Parveva. Kam demografskiya oblik na gr. Nikopol prez 1693 g. – V: 300 godini Chiprovsko vastanie. Sofiya, 1983.].

Радусhev, Е., Ковачев, Р. 1996 – Евг. Радусhev, Р. Ковачев. Опис на регистри от Истанбулския османски архив към генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. Ред. Ст. Андреев. София, 1996. [Evg. Radushev, R. Kovachev. Opis na registri ot Istanbulskiya osmanski arhiv kam generalnata direktsiya na darzhavnite arhivi na Republika Turtsiya. Red. St. Andreev. Sofiya, 1996.].

Султанов, С. 1971 – С. Султанов. Йовков и неговият свят. София, 1971. [S. Sultanov. Yovkov i negoviyat svyat. Sofiya, 1971.].

Тютюнджиев, И. 1994 – Ив. Тютюнджиев. Казашки военни акции по Българското черноморие през първата половина на XVII в. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 3. В. Търново, 1994. [Iv. Tyutyundzhiev. Kazashki voenni aksii po Balgarskoto chernomorie prez parvata polovina na XVII v. – V: Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvaniya i materialy. T. 3. V. Tarnovo, 1994.].

Inalcik, H. 1973 – H. Inalcik. The Ottoman Empire. The Classical Age. 1300 – 1600. London, 1973.

Kabrda, J. 1951 – J. Kabrda. Les anciens registres Turks des Cadis de Sofia et de Vidin et leur Importance pour L'Histoire de la Bulgarie. – Archiv Orientalni. XIX. Praha, 1951.

Kiel, M. 1991 – M. Kiel. Hrazgrad – Hezargrad – Razgrad the Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria (Historical, Demographical, Economic and Art Historical Notes), 1991. – In: Turcica, 1991. Т. XXI – XXIII.

Pärveva, S. 1991 – St. Pärveva. Migration à l'intérieur du pays de la population bulgare à partir de la fin du XVIIe jusku' au milieu du XVIIIe s. – BHR, 1991, №3.

Repp, R. C. 1988 – R. C. Repp. Qanun and Shari'a in the Ottoman context. – In: Islamic Law: social and historical context. Ed. Azis al-Azmeh. Routledge. London-New York, 1988.

Съкращения:

ГУА, ЦДА – Главно управление на архивите. Централен държавен архив, София

ИПр – Исторически преглед

Ор. отд. на НБКМ – Ориенталски отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София [Orientaliski otdel na Narodnata biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, Sofiya]

Персидско-русский словарь, Т. 2... – Персидско-русский словарь. Т. 2. Москва, 1983. [Persidsko-russkiy slovary. T. 2. Moskva, 1983.]

ТИБИ, т. 1 – Турски извори за българската история. Т. 1. (Серия XV – XVI). Съст. и ред. Цветкова, Б., В. Мутафчиева. София, 1964. [Turski izvori za balgarskata istoriya. T. 1. (Seriya XV – XVI). Sast. i red. Tsvetkova, B., V. Mutafchieva. Sofiya, 1964.]

ТИБИ, т. 2 – Турски извори за българската история. Т. 1. (Серия XV – XVI). Състав. и ред. Тодоров, Н., Б. Недков. София, 1966. [Turski izvori za balgarskata istoriya. T. 2. (Seriya XV – XVI). Sastav. i red. Todorov, N., B. Nedkov. Sofiya, 1966.]

ТИБИ, т. 7 – Турски извори за българската история. Т. VII. София, 1986. [Turski izvori za balgarskata istoriya. T. VII. Sofiya, 1986.]

ТИБИ, 2001 – Турски извори за българската история. Предг. и съставит. Е. Грозданова. Под ред. на Ст. Андреев и Стр. Димитров. София, 2001. [Turski izvori za balgarskata istoriya. Predg. i sastavit. E. Grozdanova. Pod red. na St. Andreev i Str. Dimitrov. Sofiya, 2001.]

ТИИПБЗ, Т. 1 – Турски извори по историята на правото в българските земи. Т. 1. Състав. Г. Гълъбов. София, 1961. [Turski izvori po istoriyata na pravoto v balgarskite zemi. T. 1. Sastav. G. Galabov. Sofiya, 1961.]

ADVN, МНМ – Divan-i Hümayün. Mühimme defteri

ВОА – İstanbul – Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul